

NAGY LÁSZLÓ

Néhány gondolat és kritikai megjegyzés R. Várkonyi Ágnes: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején című tanulmányához

A Kossuth Könyvkiadó gondozásában megjelent tanulmánykötet a magyar nacionalizmus történetéről¹ értékes segítséget nyújt az ideológiai téren folyó eszmei offenzíva újabb sikereihez. Olyan káros jelenség történetét veszi tudományos módszerekkel vizsgálat alá, amely sajnos még ma, felszabadulásunk után húsz évvel sem mondható leküzdöttnek, s néha már elpusztultnak hitt baktériumai egyes kérdések kapcsán meglepő virulenciát mutatnak nemcsak nálunk, hanem más országokban is. A nemzetközi munkásmozgalom nacionalizmus elleni küzdelmében nekünk az az elsőrendű feladatunk, hogy a hazai nacionalizmust számoljuk fel, hiszen ehhez van legtöbb módunk is, s ezen a területen tudjuk legeredményesebben segíteni a proletárinternacionalizmus győzelmének ügyét.

A küzdelem sikeréhez elengedhetetlenül szükséges, hogy legelőször is elvileg tisztázzuk a nacionalizmus problematikáját, történelmi fejlődésében vizsgálva és értékelve azt. Nem egyszer előfordul ugyanis, hogy összekeverjük, vagy legalább is nem megfelelően használjuk a mindennapi gyakorlatban a nacionalizmus, sovinizmus, patriotizmus terminológiáit, s olyan is előfordul, hogy egyesek a burzsoá kozmopolitizmust összetévesztik a proletárinternacionalizmussal. A mindennapi élet tisztánlátását zavarhatja olyan momentum is, hogy amikor itthon a legélesebben fellépünk a burzsoá nacionalizmus minden maradványa ellen, a nemzetközi politikában pozitívan értékelünk, sőt támogatunk mai burzsoá-nacionalista, sőt esetleg feudális-nacionalista mozgalmakat is, — ha azok antiimperialista és antikolonialista tendenciákat hordoznak magukban.

A tanulmánykötet bevezetése magas színvonalon oldja meg az alapvető elvi kérdések tisztázását. Rámutat arra, hogy: „a nacionalizmusnak sokkal nagyobb a társadalmi szerepe, sokkal erősebb a hatékonysága és vitalitása — embermilliókat megmozgató, tehát »anyagi erő« ma is, és lesz még sokáig —, semhogy a munkásosztály képviselői elhanyagolhatnák tüzetes tanulmányozását. Nem hanyagolhatják el többek között azért sem, mert a nacionalista eszmék ezer módon behatolnak a munkásosztály soraiba, és akadályozzák az internacionalizmus szellemében való fejlődését; a munkásság nemzetközi összefogása nélkül pedig nem győzhet a szocializmus a kapitalizmus felett.”² A továbbiakban széleskörűen ismerteti Marx, Engels és a művéket folytató Lenin állásfoglalásait a nacionalizmus kérdésében, valamint arra irányuló harcukat, hogy a munkásosztályt kivonják a burzsoá nacionalizmus káros hatásai alól. Ugyanakkor rámutat arra is, hogy a marxizmus klasszikusai a leghatározottabban visszautasították az olyan nézeteket, miszerint az öntudatos munkásosztályt nem érdekli a nemzeti kérdés, „nem ismer nemzeti ellentéteket, csak osztályellentéteket”, akármilyen „marxistán” hangzanak is azok, mert az ilyen nézeteknek semmi közük a marxizmushoz. A nemzeti kérdés ignorálása mögött nagyon gyakran az a reformista felfogás húzódik meg, amelynek a lényege a szocialista munkásmozgalom célkitűzéseinek és érdeklődésének leszűkítése az úgynevezett munkáskérdésekre, azaz a munkásság napi gazdasági követeléseit és jogi helyzetét érintő kérdésekre. Ez a felfogás már önmagában is idegen a marxizmustól.³

Az elvi kérdések tisztázását szélesíti ki Simon Péter tanulmánya: *A marxizmus klasszikusai a nemzeti kérdésről*. E keretben tárgyalja: a nemzet mint történelmi kategória; a nacionalizmus a burzsoázia ideológiája a nemzeti kérdésben; a nemzeti és gyarmati kérdés néhány vonatkozása;

¹ A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. Lektorálta és a bevezető tanulmányt írta: *Andics Erzsébet*.

² Uo. Bevezetés. IV. l.

³ Uo. VI—VII. l. Vö. P. N. Fedoszejev—Ju. P. Francev: „Nem lehet egyetérteni az olyan felfogással sem, amelyik hangoztatja ugyan az osztályszempontot, de elhanyagolja a nemzeti mozzanatok szerepét a történelmi fejlődésben. A marxizmus—leninizmus nem az osztály és a nemzeti szempont szembenállítását, hanem a nemzeti mozzanatok osztályálláspontról történő magyarozatát követeli. Az osztályharc marxista—leninista elmélete nem tagadja a nemzeti hagyományokat és hazafias érzéseket, csupán a patriotizmus és fajelmélet közti minőségi különbség megértéséhez ad tudományos kritériumot.” (A történettudomány módszertani kérdéseinek kidolgozásáról. Századok, 1964. 5—6. sz. 12—16. l.)

nemzeti mozzanatok a szocializmus építésében — sokoldalú és sokrétű problematikáját. Befejező sorai is fontos kérdésre hívják fel figyelmünket, amikor rámutatnak, hogy azt a nemzeti büszkeséget, amit olyan tetteink felett érzünk, amivel mi is hozzájárultunk és hozzájárulunk a szocialista világszisztem kialakulásához és győzelméhez, „... nem szabad kihagynunk a proletár-internacionalizmus és a szocialista hazafiság fogalmából, mert akkor elkerülhetetlenül a kozmopolitizmusnak tesszünk engedelményeket. Ezzel pedig csak a nacionalizmus pozíciót erősítjük.”⁴

A tanulmánykötet további részében R. Várkonyi Ágnes, Arató Endre, Szabad György, Pölöskei Ferenc, Erényi Tibor, Fekasz György, Hajdú Tibor, Galántai József, Kis Aladár, Balogh Sándor, Dr. Szigeti József, Ádám Magda, Kónya Sándor és Korom Mihály vezetik végig a magyar nacionalizmus kialakulását és történetét a XVI. század elejétől a második világháború végéig, konkrétan megmutatva, hogy történelmünk egyes periódusaiban milyen szerepet töltött be a nacionalizmus. A kötet bevezetésének zárszavai leszögezik, hogy a tanulmányoknak nemcsak a konkrét tények felsorakoztatása volt a feladata, „... hanem mindenképp a magyar nacionalizmus társadalmi gyökereinek, belső összefüggéseinek, fejlődése rugóinak feltárása.”⁵

Egészében véve megállapíthatjuk, hogy ha a tanulmányok természetesen nem is merítették ki a magyar nacionalizmus kialakulásának és fejlődésének megnyilvánulási formáinak minden kérdését, jó áttekintő képet, valamint elfogadható vitaalapot nyújtanak a probléma további tisztázásához és megoldásához: a nacionalizmus káros hatásainak felszámolásához.

*

A nacionalizmus elleni harc természetesen korántsem csak a történészek feladata, de az is bizonyos, hogy a történészeket és oktatókat fokozott felelősség terheli ezen az ideológiai harc területén. Ennek felismerését bizonyítja az a vitasorozat is, amely immáron több éve folyik a történészfironon. Belekapsolódva egyéb tudományágak képviselőit is.⁶ A párt által megteremtett szabad vita légköre lehetővé teszi, hogy ki-ki álláspontját, kutatási eredményeit a nyilvánosság elé tárja, s ezzel is igyekezzék elősegíteni ideológiai életünk, szocialista nevelőmunkánk e fontos területének tisztázását. A párt azonban nemcsak lehetőséget adott a szabad vitára, hanem konkrétan is elősegítette annak eredményességét a burzsoá nacionalizmus és a szocialista hazafiság kérdéseit tárgyaló téziseivel.⁷

A kialakult vitában több ellentétes vélemény, felfogás, nézet, koncepció látott napvilágot. Ez természetes is mindenütt, ahol valóban vita folyik, és nem egy felső állásfoglalás mindenároni bizonyítása, tekintélyelv vagy hasonló alapokon, — amint az a személyi kultusz éveiben nem egy esetben történt. Nem mindig egyészes az elképzelés és gyakorlat magát a vitamódszert illetően sem. Féltreértések, esetleg félremagyarázások, a felvetett konkrét kritikai szempontokra adandó konkrét válasz mellőzése, vitapartnerek lekicsinylése még fellelhető itt-ott ebben a vitában is, melynek láttán be kell vallanunk; van még tennivaló a tudományos viták helyes módszerének kialakítása terén is. Hosszú éveken keresztül hozzászoktunk a tekintélyvel nyugvó ki nyilatkozatokhoz, amiket csak alátámasztani volt szabad. Ez a módszer nemcsak a tudomány fejlődését gátolta, hanem utat nyitott a dolgok kényelmesebb felfogása felé is, hiszen mindig könnyebb a hiányzó vagy nem kellő súlyú adatokat egy-egy támadhatatlan tekintélyű vagy legalább is annak tartott megnyilatkozásra való hivatkozással pótolni, — mint valamit valóban hitelt érdemlően bizonyítani.

A magyar nacionalizmus kialakulását és történetét tárgyaló tanulmánykötet írói széleskörű forrásanyag felhasználásával támasztják alá megállapításaikat, s konkrét tényeken keresz-

⁴ I. m. 26. l. Vö. *Pach Zsigmond Pál*: Marxista történettudományunk fejlődésének problémái című tanulmányában foglaltakkal: „Molnár Eriknek történetírásunk felett gyakorolt kritikája való ellenséget talált, amikor a legélesebben elhatárolja a szocialista hazafiságot a feudális, illetve a burzsoá nacionalizmustól; de vélt ellenség ellen küzd, amikor tagad bármiféle folytonosságot, fejlődéssel kapcsolatot a szocialista hazafiság és a hazafiságnak a dolgozó nép törekvéseihez és harcaihoz fűződő szocializmus előtti formái között, amikor — a feudális nacionalizmussal szemben állott — antifeudális hazafiságot, illetve a — liberális nacionalizmustól elváló és azaz szembeforduló — demokratikus nemzeti ideológiát is kirekeszti a szocialista hazafiság eszmei előtörténetéből.” (*Századok*, 1964. 5—6. sz. 1033. l.)

⁵ Uo. Bevezetés, XL. l.

⁶ Az immáron meglehetősen szerteágazó vita anyagát — korántsem a teljesség igényével — ismerteti R. Várkonyi Ágnes a tanulmánykötet 28—29., valamint a 78. oldalon közölt lábjegyzetekben. — E széleskörű, nagy jelentőségű vitába a Hadtörténelmi Intézet munkatársai is bekapcsolódtak. E megnyilvánulást a hadtörténetírás egyik szenvedélyes bírálója (aki maga ugyan tartózkodott a vitában való részvételtől) nemcsak keveselte, hanem tudományos írásokban eléggé szokatlan módon, minden indoklás nélkül úgy értékelte, hogy az „... erősen negatív képet mutat”. (Ld. *Borus J.*: Hadtörténet és társadalomtörténet. Történelmi Szemle, 1964. 2. sz. 486. l.) Természetesen a bírálónak, ki maga is hosszú időn keresztül hadtörténetesként működött, módjában áll, hogy értékes, konkrét vitacikkkel az általa kifogásolt mennyiségi és minőségi hiányosságokon javítson. — A vitatott problémák tisztázásához a legutóbb megjelentek közül komoly segítséget nyújt *Pach Zsigmond Pál*: A nacionalizmus elleni harc történettudományunkban. c. átfogó, mélyen elemző tanulmányával. (Történelmi Szemle, 1964. 2. sz.)

⁷ Ld.: MSzMP Agit. Prop. Osztály. Tézisek „A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról.” Társadalmi Szemle, 1959. augusztus—szeptember.

tül mutatják be a magyar nacionalizmus történetét. Bátran hozzájárulnak az úgynevezett „kényes kérdésekhez” is, amivel nem kis mértékben emelik a tanulmánykötet politikai hatását, s elősegítik a nacionalizmus elleni harc sikerét.

A tanulmánykötetből *R. Várkonyi Ágnes*: „A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején” című írásához kívánok néhány gondolatot és kritikai megjegyzést fűzni, korántsem a teljességre törekvő igényével. A tanulmányt egészében véve jónak, magas tudományos igénnyel megírtnak tartom, amely vitathatatlanul elősegíti a problémák tisztázását nemcsak az e korszakkal foglalkozó történészek, hanem e korszak történelemkutatói sőt egyszerű érdeklődői számára is. Szép stílusa csak követendő példa lehet mindnyájunk számára, hiszen e téren is van még nem kevés tennivalónk, ha el akarjuk érni, hogy írásainkat ne csupán egy szűk szakmai réteg, hanem minél szélesebb nagyközönség is olvassa. R. Várkonyi Ágnes korábbi írásai is olyanok voltak, amelyek nemcsak szakmai izgalmat, hanem esztétikai élvezetet is nyújtottak olvasóinak.

Az elvitathatatlan alapvető pozitívumok mellett a tanulmány — tényleges vagy esetleg csak általam vélt — hiányosságai közül nem egy talán abból is adódik, hogy a nyert értesülés szerint a tanulmány 1961-ben készült, amikor a vita még meglehetősen kezdeti stádiumában volt. A mű megírása és megjelenése közötti hosszú idő általánosságban is felveti annak lehetőségét (főként ilyen mozgalmas átértékelő időszakban), hogy a szerző olyanért is kritikát kap, ami a megírás idején még általánosan elfogadott volt, vagy pedig hogy az eltelt időben újabb adatok, kutatásai motiválták korábban leírt véleményét, megállapítását. Az olvasó és a bíráló azonban csak az előtte fekvő írást tudja figyelembe venni, s ahhoz fűzi észrevételeit még akkor is, ha tudja, hogy esetlegesen számolnia kell ilyen lehetőségekkel.

A tanulmány tematikája véleményem szerint a kérdéskomplexum leglényegesebb problémáit öleli fel, amikor a bevezetés után sorra veszi: a nemzet fogalmát a XV—XVI. század fordulóján; törökellenes harcaink ideológiáját a XVI. században; a nemzeti ideológia tartalmi változásait a XVII. században; a vallásszabadság és nemzetesszinc kapcsolatát; a nemzeti ideológia megnyilvánulásait a hajdúk és végvári katonák között; a jobbágyság osztályharcos nemzet-tudatát; valamint a történelemszemléletet a XVI—XVII. század nemzeti ideológiájában.

Hozzászólásomban a szerző által meghatározott sorrend szerint kívánom észrevételeimet megtenni.

A tanulmány *bevezetésében* foglaltakhoz két kisebb megjegyzést kívánok fűzni. Először is a szerző azon megállapításához, miszerint II. Rákóczi Ferenc „... a feudális anarchia szülte zavargásoktól szigorúan különválasztja a valami nagyobb közösség érdekeit képviselő megmozdulásokat. Rákóczi ilyen megfontolások alapján nemcsak nemzeti felkelésnek nevezi a maga háborúját és annak közvetlen történelmi előzményeit, hanem tudatosan el is határolja — mégpedig a nemzeti érdek hangsúlyozásával határolja el — az 1526 előtti évszázadok eseményeitől. *Mi viszont tudjuk, hogy bármilyen nagy változást jelez is az események politikai kombinációja, a társadalmi rend keretei, a feudalizmus viszonyai változatlanok.*”⁸ (Kiemelés itt, s a következőkben is tölem. — N. L.)

Az, hogy II. Rákóczi Ferenc a Habsburg-ellenes háborúkat elhatárolja és élesen megkülönbözteti az 1526 előtti évszázadok eseményeitől, nevezetesen a feudális pártviszályoktól, az oligarchiák szeparatista törekvéseitől — ma is helyeselhető, hiszen a marxista történetírás is megteszi ezt a disztinkciót. A mi mércénk a haladás kritériuma, amelynek azonban egyáltalán nem mondanak ellent a nemzeti érdekek szempontjai — ha valóban nemzeti érdekekről van szó, amelyek a haladást szolgálják. A Habsburg-ellenes küzdelmek — ha nem ellentmondásoktól mentesen is — a társadalmi haladás ügyét szolgálták, amikor idegen elnyomó, gyarmatosító törekvések ellen irányultak. Az elnyomó, gyarmatosító törekvések elleni, széles társadalmi kiterjedésű mozgalmakat mindenképpen meg kell különböztetni az egy államon belüli oligarchikus küzdelmektől a központi hatalom ellen. Emellett nem tekinthető egészen pontosnak a társadalmi rend kereteinek, a feudalizmus viszonyainak évszázadokon keresztül való változatlanúságáról szóló megállapítás sem. Köztudott, hogy a gazdasági-társadalmi viszonyok jelentős változásokon mentek keresztül a feudalizmus hosszú évszázadai alatt Magyarországon is annak ellenére, hogy a két alapvető társadalmi osztály végig ugyanaz volt. Itt nyilvánvalóan olyan summázott megfogalmazásról van szó, amely nem kellő differenciáltsággal foglalkozik a feudalizmuson belül végbement gazdasági-társadalmi fejlődéssel, s így félreértésekre adhat alkalmat.⁹

⁸ *R. Várkonyi Á.*: i. m. 29. l.

⁹ Egy későbbi tanulmányában maga R. Várkonyi Ágnes is élesen rámutat arra a különbségre, ami például a Rákóczi-szabadságharcot elhatárolja, megkülönbözteti az 1526 előtti korszak oligarchikus megmozdulásaitól: „...*idegen abszolút államhatalom ellen kezdett háború az elnyomottak jelentős számú csoportjának teremtett lehetőségét arra, hogy levethesse a jobbágyság igát. A kuruc állam uralmi keretei közé a jobbágyságot is vérték őket. A harcoló társadalom pedig a falvak és tábortok forrongó nyakas népe kényszerítette rá, hogy megkíséreljen átüldözni a rendi kiváltságok fenn-*

Nem tekinthető egészen pontosnak a következő megfogalmazás sem: „Ahhoz, hogy megértsük Rákóczi és a két évszázad történetében mindazt, amit neve fémjelez, *el kell szakadnunk Rákóczi szemléletétől.*”¹⁰ Véleményem szerint, ha elszakadunk Rákóczi s a két évszázad szereplőinek szemléletétől, nehezen fogjuk megérteni mind a kor szereplőit, mind a két évszázad történetét. E kérdésben nem a megértés, hanem az értékelés a lényeg. Nevezetesen az, hogy a XVII—XVIII. századi Habsburg-ellenes küzdelmeket nem a korszak szereplőinek véleménye, hanem a marxista—leninista történelemszemlélet alapján bíráljuk el és értékeljük.

Tovább menve, csak a legmesszebbmennyig egyet lehet érteni a szerzővel, amikor „*A nemzet fogalma a XV—XVI. század fordulóján*” c. alfejezetben leszögezi: „Az uralkodó osztály főúri csoportja azokért a bajokért, amelyeket hatalmi harcaival előidézett, az idegen hatalomra hártotta a felelősséget.”¹¹ Talán annyit azonban nem ártott volna hozzáfűzni, hogy a későbbiek folyamán a gazdasági és társadalmi viszonyok elmaradottsága miatti felelősség — legalább is egy részének — áthárítása a Habsburgokra már nem volt teljes egészében alaptalan.

Nemcsak költőien szép, de a való helyzetet tükröző az a megfogalmazás, amellyel a szerző a jobbszárú kapcsolatát érzékelteti szülőföldjéhez, környezetéhez, valamint a betörő török hódítóhoz.¹² Helyesen mutatja be (ha nem is mondja ki egyértelműen), hogy a haza: az adott gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális környezet védelme a török hódítók ellen, megfelelt az elnyomottak osztályérdekeinek, még ha ezzel egy feudális hazát védelmeztek is. Mindez persze véleményem szerint vonatkozik a Habsburg-ellenesség, a császári zsoldosok elleni harcok idejére is, mert ezen szubjektív és objektív tényezők — némi eltérésekkel ugyan — akkor is fennállottak, s jobbszárú tömegek részvétele a küzdelmekben is osztályérdekeikkel megegyező volt.¹³

A XVI. század törökellenes harcainak ideológiájával kapcsolatban kissé erőszakoltunk, merevenk tűnik, amit a szerző a haza, a vallás *sorrendiségéről*, illetve a sorrend XVII. század eleji felcserélődéséről ír: „A körülzárt várak kapitányai — Losonczy, Zrínyi — utolsó üzeneteikben előrelátható haláluk értelmét mindenekelőtt a kereszténység védelmében látják, s csak azután beszélnek az édes hazáról.”¹⁴ Ezzel szemben: „Annál váratlanabb a század végén, még inkább a századfordulón és a következő évtizedekben, hogy minden cselekedet és politikai tett »abszolút« értékmérője a »nemzet« érdekeinek zajos vagy fojtott, de mindig előtérbe kerülő hangoztatása lesz.”¹⁵

Azt, hogy valóban történt-e egy ilyen éles, határozott fontossági sorrendesére az ideológiában a XVI. és a XVII. század viszonylatában, a források korántsem bizonyítják olyan egyértelműen, mint ahogyan a szerző leszögezi. Nézzünk meg ezzel kapcsolatban néhány korabeli megnyilvánulást:

A hajdúkapitányok 1604. október 14-én írt hitlevelükben a következőket írják: „Ezokayrt Az mi hit levelünket attuk az nagyságos Vytézlő Boeckay Istvánnak, ez köröszlinsignek, s az mi Orzagunknak s ides Hazánknak, legh fő képpen az egy Igaz hitnek megh oltalmazására, költöttünk hitvel erre magunkat s hogy edgüt ilnink halnánk az egy Igaz hit mellet megh.”¹⁶ Vagy nézzük Belgiejoso 1604. október 17-i levelét Báthory Istvánhoz:

Boeckai, . . . költötte azt (látván, hogy egyébképen az hajduságot melléje nem hajtatta) hogy az Relligioért akarnánk kergetni, ez szint alatt vonta hozzája az Hajdukait . . .”¹⁷

A késmárki polgárok 1604. november 3-án írt hűséglevelükben elsősorban az „*igaz hit*” védelmére hivatkoznak, s csak másodsorban a hazára.¹⁸ A szerencsi országgyűlési rendek 1605 tavaszán kelt kiáltványa Európához pedig a következőképpen végződik:

tartásának holtpontján. Az elért eredményeknek még szinte a megízlelésére sem jutott idő. Meghíúsította a szatmári béke, betemelte a XVIII. század új erőre kapott feudális világa. [Talán egészen pontosan: a Habsburg-abszolutizmus + az aulikus nemesség uralma. — N. L.] Az emlékezet azonban sokáig őrizte, 70—80 éves emberek vallják 1765-ben, hogy „Rákóczi revolúció” idején földesurat nem ismertek.” (A jobbszárú osztályharcra a Rákóczi-szabadságharc idején. Történelmi Szemle, 1964. 2. sz. 375. l.)

¹⁰ R. Várkonyi Á.: A nemzet, a haza fogalma . . . 30. l.

¹¹ Uo. 32. l.

¹² Uo. 33. l.

¹³ „Az árutermelésbe bekapcsolódó — főleg borral és marhával kereskedő — jobbszárú, különösen a mezővárosi parasztlakosság, ugyancsak elszigetelődött a lengyelországi és németországi piacoktól. Az ország határai mögé kényszerítve pedig naponta érezte a gabonáját, marháját elrabló zsoldos, az adószedő, vagy a minden keresztútnál vámot követelő kapitány képében a Habsburg-államhatalom szorongató gyűrűjét.” (R. Várkonyi Á.: i. m. 46. l.)

¹⁴ Uo. 35. l.

¹⁵ Uo. 38. l.

¹⁶ Az okmány kiadva Hadtörténelmi Közlemények (továbbiakban HK) 1956. 3—4. sz. 315. l., továbbá Nagy László: A Boeckai szabadságharc katonai története. Budapest, 1961. 381. l.

¹⁷ HK 1956. 3—4. sz. 316. l.

¹⁸ „. . . sancte promittimus et iuramus, quod in propaganda Vera et Orthodoxa Religione Christiana, Inque defensione libertatis Incliti Regni Hungariae, spectabili ac Magnifico Domino Domino Stephano Boczkay, praenominatoque Domino Blasio Lippai totique exercitus huic, cui denique py et salutaris, in propaganda Christiana fide propositi consentiamus, et Contra quosvis impetitores turbatoresque, Conscientiarum nostrarum nec non Eversores Orthodoxae Religione nostrae Germanos rebus sic ferentibus, una cum Coeteris Regnicolis, quibus vera religio Cordi, patriaeque nostrae dulcissimae salutis permansio et libertas chara est, arma intrepide sumere, parati sumus.” (HK 1956. 3—4. sz. 318. l.)

„Bizony többre kell értékelni a keresztény világ megmentését és építését. keresztények, mint ennek a császárnak buskomorságát és szenvedélyeit. Ha tehát keresztények, megsegítitek Magyarországot, magatokat segítitek meg, mert ők készek arra . . . hogy nem kimélik életüket, vérüket és maradék országukat, hanem a legvégsőket is elviselik értetek, a vallásért és hitért, a keresztények békéjéért, biztonságáért és nyugalmaért.”¹⁹

Tovább vizsgálva a XVII. század történeti eseményeit, nézzük meg Bethlen Gábor néhány megnyilvánulását Habsburg-ellenes harcai idejéből: „... magamban elvégeztem, hogy az isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért kitámadjak.”²⁰ „... meggyőzöttetvén az felséges istennek igaz tiszteletéhez való zélusomtól, meggyőzöttetvén nemzetemhez való igaz szeretetemtől . . .”²¹ „... kicsiny erőmet . . . igaz vallásunknak megoltalmazására, nemzetünknek szabadságának helyére való állatására fordítottam.”²²

Ugyanakkor a XVI. századból ismerünk olyan megnyilvánulásokat, amelyekben a haza, a nemzeti érdekek védelme előtérbe kerül a vallási kérdés, a kereszténység védelme előtt. „Mostan pedig semmi tekintete, böcsülete, tisztessége nincsen az magyar nemzetnek az németek előtt” — írta 1575-ben az egyik birtokos nemes.²³ Öt évvel később pedig egy főnemesi csoport a magyar érdekek kielégítésére szólítja fel Rudolft.²⁴ „Hazánk ortalmaért lakjuk az véghelyt, s magunk becületiért”²⁵ — olvashatjuk végvári katonák leveleiben. Eger vár védőinek 1552-ben — írja Istvánffy — erős elhatározása volt — „... a várat végheleltig védeni, s ha a sors úgy hozza, a hazáért dicsőségesen meghalni.”²⁶

Lehetne még tovább is idézni a korabeli adatokat, amelyek azt bizonyítják, hogy a XVI. és XVII. századok ideológiájában korántsem beszélhetünk olyan egyszerűen sorrendi és fontossági átváltásról, amint az R. Várkonyi Ágnes tanulmányában olvasható. A nemzeti eszme nem egyszer előtérbe kerül a XVI. század ideológiájában, s a vallási eszme, a kereszténység védelme pedig a XVII. század Habsburg-ellenes küzdelmeinek ideológiájában. Nem beszélhetünk tehát egy olyan merev különbségről, miszerint a XVI. század ideológiája elsősorban a „nagy keresztényi érdekközösségben” olvadt fel, amelyre következett az XVII. század fordulójától a nemzeti ideológia előretörése a vallási ideológiai motívumok elé. Ez nem így volt általában Európában sem — gondoljunk csak pl. a „legkeresztényibb” francia király török szövetségére a XVI. században, vagy a XVII. századi háborúk előtérben szereplő vallási jelzőszavaira —, s nem így volt Magyarországon sem. A magyar nemesség törökellenessége sem vallási alapon nyugodott elsősorban (hár nyilvánvaló, ez is jelentős szerepet játszott benne), hanem konkrét gazdasági, társadalmi, osztályérdekeken, amiket az uralkodó osztály egyik képviselője tömören így fogalmazott meg: „... az török birodalom nem szenved társat, sem urat, sem nemes embert, biztonságot teszen erről az ő egész birodalma.”²⁷

Mindezek arra figyelmeztetnek, hogy nem helyes a XVI. és XVII. század magyarországi tudatvilágában és ideológiájában ilyen mechanikus merev formai és tartalmi átváltást kimondani. Ezt cselekedve könnyen összeütközésbe kerülhetnek a korabeli források adataival annak ellenére, hogy nyilvánvaló: a törökellenes harcokban kézenfekvőbben lehetett a kereszténység egyetemes érdekeire hivatkozni, mint a Habsburg-ellenes küzdelmekben.

Teljesen egyet lehet érteni azokkal a megállapításokkal, amelyeket a szerző a nemzeti ideológia XVII. századi tartalmi változásainak tárgyalása keretében a földesurak merkantil jellegű érdekeinek fontosságáról ír. S az sem lehet vitás, hogy nagy szerepe van „a kirobbanó konfliktusokban” a magyarországi nemesek szabad kereskedése kérdésének. (Itt talán nem ártott volna felvetni azt a kérdést, hogy pl. Bethlen centralizációs, abszolutizmus kiépítésére irányuló tevékenysége — ami szintén nem egyszer sértette az erdélyi nemesség merkantil jellegű érdekeit — miért nem vezetett ilyen konfliktusokhoz.)

Kissé leszűkítettnek tartom azonban a szerző azon megállapítását — amelynek alapigazságát nem vonom kétségbe —, miszerint: „Magyarországon a merkantil jellegű gazdasági érdekekből táplálkozó idegen-ellenesség csak a XVI—XVII. század fordulóján válik a nemzeti nemzeti ideológia alapmotívumává, de ettől az időtől kezdve azután minden megnyilatkozásában szinte túlzott tudatossággal kerül előtérbe.”²⁸ Az alapvető az idegen-ellenesség létrejöttében

¹⁹ Benda K.: A Bocskai-szabadságharc. Bpest, 1955. Okmánytár, 102. l.

²⁰ Bethlen 1619. augusztus 18-i levele Rákóczi Györgyhez. (Szilágyi S.: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Budapest, 1879. 119. l.)

²¹ Bethlen 1619. augusztus 19-i levele Thurzó Imréhez. (Uo. 121. l.)

²² Bethlen 1619. szeptember 2-i levele Széchy Györgyhez. (Uo. 124. l.)

²³ Idézi Takács S.: Régi idők . . . 10. l.

²⁴ Ld. Makkai L.: Erdély története. Bpest, 1944. 298. l.

²⁵ Idézi Takács S.: Régi magyar kapitányok . . . 8. l.

²⁶ Ld. Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. Bpest, 153. l.

²⁷ Illésházy István 1605. szeptember 25-i levele Bocskaihoz. Történelmi Tár. 1878. 22. l.

²⁸ R. Várkonyi Á.: A nemzet, a haza fogalma . . . 48. l.

valóban a gazdasági érdekelletét volt, de nem elhanyagolhatóan jöttek számba e problémánál olyan tényezők is, mint pl. a vallásüldözés, melyet idegen katonai parancsnokok és katonák hajtottak végre, az idegen katonaság kegyetlenkedése a lakossággal szemben, vagy az a sértő lenézés (nem beszélve a zsoldösszegekben mutatkozó eltérésről), amely még a császári seregben szolgáló magyar katonákkal szemben is megnyilvánult. Ilyeneket olvashatunk pl. ez utóbbi kérdéstről: Az idegen katonák lenézték a hajdúkat, azok viszont szidalmazták a németeket, „... a süveget kiragadták a német fejéből és belé futtak és a földhöz puffantatták”, s mindenféle gúnyt űztek belőlük.²⁹

Az idegen-ellenesség, pontosabban „német-ellenesség” (mely fogalomba beleszámították a császári seregben szolgáló vallonokat, franciákat stb. is) megtalálható még olyan kívülálló személynél is, mint pl. Mihály Viteazul román fejedelem, aki Prágából visszatérve ezeket írta: „Maga a császár főeszű, nem különben a főhercegek: környezete, hadvezérei semmit érő nép, nem férfiak, gyávák, elpuhultak, *alávaló embertelen szászok*...”³⁰ Úgy gondolom, ezeket a tényezőket is számításba kell venni a merkantil jellegű gazdasági érdekellettek mellett, ha teljességében akarjuk látni az idegen-ellenesség kialakulásának okait a XVII. század elején.

A *vallásszabadság és nemzetessége* c. fejezetben a szerző nézetem szerint helyesen mutat rá arra az ellentmondásra, ami „... a vallásos meggyőződéstől függetlenül akaró, »nemzeti« gondolat és többnyire vallási megosztás alapján rendeződő politikai csoportosulások” között fennállt.³¹

Magyarországon az erős vallási megosztottság következtében a „nemzeti” törekvéseknek föltétlenül alá kellett rendelni a vallási kérdést annak ellenére, hogy a Habsburg-ellenes harcoknak a XVII. század folyamán erősen protestáns jellege volt. A küzdelmek ideológiájában változó sorrendben szereplő tényezők (haza, nemzet, vallásszabadság helyreállítása) nem kevés problémát hozdottak magukban. Ugyanis például a jelentős részében nem magyar etnikumú városi polgárságnak nem túl sokat jelenthetett a „nemzeti szabadság” jelszava, annál többet a vallásgyakorlás szabadsága, — a magyar nemesség katolikus részének pedig, ha a haza és a nemzet szabadságjogaiknak visszaállítása lelkesítő jelszó is lehetett, annál kevésbé a vallásszabadság jelszava, ami együtt járt a katolikusok Habsburgok által privilegizált helyzetének rosszabbodásával. Mindenesetre ahhoz, hogy a szót választó vallási ellentétek ellenére a Habsburg-ellenes harcok oly nagy tömegeket tudtak magukkal ragadni a különböző társadalmi osztályokból, a gazdasági és politikai ideiglenes közös érdekek mellett nyilván hozzájárult az a körülmény is, hogy a XVII. század első felében az ország lakosságának döntő része protestáns volt.³²

Több ténybeli tévedésen alapuló, helytelen, s nem egy erősen vitatható megállapítás található a „*Hajdúk, végvári katonák és a nemzeti ideológia*” c. fejezetben. Így például mindenképp elírt: „A hajdúkapitányok a felkészés első heteiben még nem használják a »nemzet« kifejezést.” „... Bocskainak a kassai országgyűlésen a felső-magyarországi rendekhez intézett előterjesztésében is csak közvetve szerepel a nemzet szó.” „Fél esztendővel később viszont a szerencsi országgyűlésen már a nemesi nemzet nevében üdvözik a rendek a fejedelemmé választott Bocskait.” Mindebből azután a szerző a következő megállapítást szűri le: „A Bocskai-felkelés történetében tehát a nemzetfogalom a nemesség csatlakozásával összekapcsolódva tűnik fel.”³³

E kérdés vizsgálatánál mindenekelőtt érdemes megjegyezni azt, hogy ezen megállapítás helyességének cáfolatai olyan munkákban is megtalálhatók, amelyeket R. Várkonyi Ágnes felhasználott e problémakör kifejtésénél.³⁴ Így fel kell tételezni, hogy ismerte a cáfolatokat, s mégis negligálta anélkül, hogy utalt volna rá: miért nem tartja azokat elfogadhatóknak.

²⁹ Ld. Történelmi Tár. 1882. 186. l. Az idegenellenességet növelte olyan momentum is pl. mint amit Unerzagt Farkas kamaraelnök 1601-ben írt javaslatában találunk. A kamaraelnök az átmeneti hadisírek hatására arra kívánta rávenni az uralkodót, hogy a töröktől visszafoglalt magyarországi városokba magyarokat egyáltalán ne engedjen behelyezni, csak németeket, akiknek minden kiváltságot meg kell adni. Ugyiszintén a végvárak vidékére is hű, megbízható németeket kell telepíteni, s ha mindez megtörténik, a magyarországi németiség szíve lángra lobbán, s hűsége nőttön nő. (ld. *Takits* 5.: Régi idők... 27. l.) A magyar katonák lenézése azután olyan ellenhatásokat is kiváltott, amilyet pl. Nádasdy Tamás 1605. június 14-én kelt. Draskovich János horvátországi bánnak írt levelében olvashatunk: „Lehetetlen dolog az, hogy az német nemzetség lábát vethessen az magyar ellen, amikor ennek előtte is soha nem bírt vele... Jobb az németnek fát yeszeni, fúrni, faragni és reszelni, pénzét fizetni, sem ellenséget keresni. Sem lovát, sem magát nem szerzette isten azt, hogy ű hadakozzék.” (Országos Levéltár, Batthyány cs. lt. Miss.)

³⁰ Tört. Tár. 1882. 175. l.

³¹ R. Várkonyi Á.: A nemzet, a haza fogalma... 56. l.

³² Pázmány Péter 1622-es felterjesztése az uralkodóhoz úgy jellemzi a vallási megosztást, hogy a katolikusok az ország lakosságának alig tizedrészét alkotják. Ugyanakkor a főurak megosztása mintegy 50—50%. (ld. *Fraknói V.*: Pázmány Péter. 379—380. l.) — A vallásos ideológia jelentőségére jellemző adat pl., hogy Bethlen táboraiban 1621 nyarán tíz prédikátor tartózkodott, s minden nap huszonnyolc helyen megütötték a dobot prédikációra és könyörgésre. (Tört. Tár. 1882. 133. l.)

³³ R. Várkonyi Á.: A nemzet, a haza fogalma... 57—58. l.

³⁴ Így pl.: *Benda K.*: A Bocskai-szabadságharc. Okmánytárában, valamint a szerző által is hivatkozott munkában (A Bocskai-szabadságharc katonai története. Bpest, 1961). Ezenkívül szóban is felhívtam a szerző figyelmét ezen forrásokra a Hadtörténelmi Intézetben 1962 nyarán rendezett vita alkalmával.

Ez semmiképpen sem helyeseltető tudományos módszer, bármennyire is szeretnénk egy tétel helytállóságát bebizonyítani.

A Bocskai-szabadságharc első heteiből meglehetősen kevés korabeli levéltári forrás maradt fenn, s ezért fokozott figyelmet érdemel minden meglevő. R. Várkonyi Ágnes azon állítását, hogy „a hajdúkapitányok a felkelés első heteiben még nem használják a »nemzet« kifejezést”, — azonnal megcáfolja Lippai Balázs hajdúkapitány 1604. október 28-án írt, közismert levele Kassa városához, melyben a következőket olvashatjuk: „... tartozunk az mi édes hazánk-nak, *nemzetiségünknek*, hogy szabadulása legyen ez sok inségtől, mindnyájan fölkelni, együtt élni halni.” A „nemzet” és „nemzetiség” kifejezéseket abban a korban felváltva használták ugyanazon értelemben, mint ez ebből a levélből is kitűnik, ugyanis Lippai egyik helyen „*német nemzet*”-ről, majd „*német nemzetiség*”-ről beszél! S közös sérelmekre és érdekekre hivatkozik, amikor rámutat: „... ti kegyelmek közül becsületes nemes uraim csak egy sem vala, az ki az német nemzetől áruló nevet nem hall vala.” A levelet Lippai Balázs az álmosd-diószegi győzelem után két héttel írta a gönci táborból, amikor Bocskai és kísérete még a tiszalöki táborban tartózkodott egészen november 7-ig, tehát a fogalmazás mindenképpen Lippainak tulajdonítható.³⁵

Különbösen három évvel később, a hajdúk újabb felkelésekor, mozgalmuk céljait és ideológiáját Nagy András hajdúkapitány — ki a korponai országgyűlés nemesi csúfolódói szerint juhok pásztorából lett farkasok (értsd hajdúk) pásztora — akként fogalmazta meg: „... támadtunk fel az igaz hit mellett országunkért és az megromlott, elfogyott *magyar nemzetnek* megmaradásáért, kiért mondhatson jót még az maradékunk is utánunk.” „... mind kicsintől fogván nagyig németből lött fejedelmet nem akarunk uralni...” stb. Mindezt akkor mondják, amikor fegyveres összecsapásra készülnek a nemességgel, s legkevésbé sem lehetne azt állítani, hogy ideológiájuk az uralkodó osztályét követné, hiszen ebben az időben még a felsőmagyarországi vármegyék is „... nem kívánnak egyebet, hanem hogy ő felsége [a Habsburg uralkodó] birodalma alá juthassanak”.³⁶

A „nemzet” kifejezés különben szerepel Bocskai 1604. december 1-i (tehát jóval a szerenesi országgyűlés s a nemesség tömeges csatlakozása előtt írt) kiáltványában is, nem csak „közvetve”, hanem direkt módon, s többször is: „... az kívántatnék minden *nemzete és hazája szerető ember-től*...”, „... minemü romlásra, örök gyalázatra jut *nemzetünk*...”, „... parancsolván minden *hazája és nemzete szerető öitéz embernek*, fűképpen pedig az nemes vitélő és jószágbíró urainknak...” kegyelmeket velünk egy szívvvel és egy akarattal fogja *nemzetünk* javát...”, „... micsoda veszedelem legyen *nemzetiségül* rajtunk az német miatt...”, „mi magunk... kegyelmek között és előttük leszünk, és *nemzetünkért* hazánkért halálunkat nem szánjuk...” stb.³⁷

Mindezek a források — amelyeknek számát még bővíthetnénk is — nem azt bizonyítják, hogy a szabadságharc történetében „a nemzetfogalom a nemesség csatlakozásával” — idő szerint 1605 tavaszán — tűnik csak fel, mint azt a szerző állítja, sőt azt látjuk, hogy a nemzetfogalom a néptömegek ideológiájának szerves részét képezi akkor is, amikor a nemességgel szemben állnak. A hajdúk az első pillanatoktól kezdve a „nemzet” keretébe számítják magukat, s oda számítja Bocskai is az elnyomottakat, „minden *nemzete és hazája szerető embert*”. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy akár a nemesség, de Bocskai maga is, azonosította volna magát társadalmilag a hajdúkkal vagy jobbágyokkal. „... az hajduságnak, az idő minthogy így hozta, egy kevés korig kedveznünk kell. Isten föllebb vivén bennünket, módot keresünk, hogy kegyelmednek kedveskedhessünk”³⁸ — írta Bocskai Balassy Zsigmondnak. Még világosabban megfogalmazza a nemesi osztályérdekek elsőbrendűségét Thurzó Györgynek írt levelében: „Mert az mi ebben való előmenetelünk, hasznunk és böcsületünk is semmi nem egyéb az kegyelmed maga és kegyelmedhez hasonló egyéb fő emberek hasznánál és böcsületénél.”³⁹

A nemzetfogalom nem azt jelentette a nemesek számára, mint a hajdúknak vagy jobbágyoknak. A csatlakozási pont az idegen elnyomás okozta közös sérelemből adódott, de az elnyomottak nemzettudatában benne volt az idegen elnyomók kiűzése mellett a feudális terhek lerázására vagy legalább csökkentésére irányuló törekvés is. A nemesség pedig a nemzettudatba, a nemzeti célkitűzésekbe beleértették földesúri hatalmuk esorbíthatlan visszaállítását is az idegen elnyomók kiűzése után. Bocskai közvetíteni akart e két álláspont között — elsősorban és döntő mértékben a nemesi osztály javára —, de megintette a fegyvert fogott elnyomottakat ellen háborgó, ellenük fellépni akaró nemességet is. „Ti kegyelmeteknek egyéb gondolatokat;

³⁵ Idézzve Nagy L.: A Bocskai-szabadságharc katonai története. 85. l. (A forrás eredetileg megjelent HK 1914. 473—474. l.)

³⁶ Nagy András 1607. november 10-i levele Kassa városához, továbbá Forgách Zsigmond 1607. január 14-i levele Thurzó Györgyhöz. (Tört. Tár. 1900. 428., 417. l.)

³⁷ Benda K.: i. m. 73—74. l.

³⁸ Tört. Tár. 1900. 160. l.

³⁹ Bocskai 1605. április 29-i levele Thurzó Györgyhöz (Országos Levéltár, Thurzó es. lt. fasc. 90.)

ki privátumra néz, a mostani időben hátra kell hagynia.”⁴⁰ Bocskai álláspontját persze a birtokosok nagy része nem osztotta, s ahol csak lehetett, izzagelt ismét teljes hatalmat nyerni az elnyomott osztályok fegyverrel harcoló, vagy a mozgalmat nehéz fáradságos munkával és súlyos áldozatokkal támogató tagjai felett. Nem a nemeseken múltott, hogy törekvésüket nem koronázta teljes siker. A fegyver az elnyomottak kezében volt, a birtokosok rájuk voltak utalva a császári csapatok elleni harcban, s Bocskai a bontakozó nemzeti — vagy pontosabban hazai — abszolutizmus magasabb szempontjaiból ítélte meg a helyzetet, s gátat szabott az uralkodó osztály szűk látókörű, túlzó törekvésének. Ilymódon — noha igaz az, hogy főként 1605 tavaszától kezdve egyre erősödött a mozgalom nemesi, rendi vonala, s a nemesek egyre inkább arra törekedtek, hogy a „nemzeti” érdekeket és célkitűzéseket leszűkítsék a nemesi osztályérdekekre — nem sikerült felszámolni a mozgalom belső népforradalmi, osztályharcos vonalát, tendenciáját, amely a „nemzeti” érdekekbe beleszámította az elnyomottak helyzetének változtatását is. Az eredmény, sok belső konfliktus után, kompromisszumokban nyert kifejezést: a hajdúk letelepítésében s a hajdúszabadságot nyertek körének szélesítésében. Ez, noha szűk kivezető ösvényt nyitott a szolgaság házából, de reményt nyújtott az elnyomott tömegek számára hosszú időn keresztül sorsuk javítására.⁴¹

A szerző előbb idézett állításának bizonyítására felhossa azt az indokot is, hogy a hajdúk hűséget fogadó levelében (1604. október 14.) „... még szó sincs a politikai értelemben vett nemzetről”.⁴² Ez igaz, de elfeledte hozzáfűzni, hogy a hajdúk e levélben még csak az üldözött Bocskainak fogadnak hűséget, vele mintegy magánjogi katonai szerződést kötnek, hogy „vele együtt élnek és halnak,” noha már itt is kinyilatkoztatják szándékukat: „... ez körösszténységnek, s az mi Országunknak s ides Hazánkunk . . . oltalmazására”.⁴³ Jól tudjuk, hogy Bocskai önvédelmi harcra csak a tiszalöki táborozás idején, 1604 november első hetében kezdett országos méretű társadalmi mozgalommá kiszélesedni.

Kissé problematikus előttem annak a megállapításnak vitathatatlansága is, hogy: „A Béccsel szembeforduló uralkodó osztály ideológiájában, amikor a nemzeti gondolat jegyében igyekszik maga mellé állítani jobbágyait, ismételten feltűnik a *közös vérségi kötelek*ek hangoztatásának motívuma. Nem a közös szokások és erkölcsök jegyében, hanem a vér kötelékére hivatkozva terjeszti ki a szükségtől kényszerítve a nemzet fogalmát jobbágyaira is.”⁴⁴ Ami a Bocskai-szabadságharc idejét illeti, itt inkább találkozunk olyan esetekkel, hogy a fegyvert fogott hajdúk és jobbágyok szőlítják táborukba az egy nemzethez való tartozásra történő hivatkozással a nemeseket és főurakat — mint a fordítottjával.⁴⁵ Másfelől, különösen a XVII. század első felében, a Habsburg-ellenes harcok ideológiájában még sokkal több a hivatkozás a közös és üldözött valláshoz való tartozásra, mint vérségi kötelekre. Nagyon másodlagos kapcsolatnak számított ez még ekkor, háttérbe szorult más összekötő motívumok mögött. Különbösen érthetetlen is lenne, hogy a „vérségi kötelek” dominálása és előtérbe állítása esetén miért fogtak volna fegyvert *önként* az akkori Magyarország és Erdély területén élő románok, kárpát-ukránok, szlovákok sőt németek Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György, II. Rákóczi Ferenc Habsburg-ellenes küzdelmei idején.⁴⁶

Ügyszintén nem kellő mértékben bizonyított a szerző azon megállapításának helyessége sem, hogy „... a Bocskai felkelés idején . . . Bécs a legtöbb nemes a jobbágyfelkelés elfojtásának ígéretével nyerte meg”.⁴⁷ Ezt korántsem bizonyítja Illésházy idézett levélrészlete! Illésházyról jól tudjuk, hogy őt elsősorban birtokai visszaadásának ígéretével és más előnyök kilátásba helyezésével vonta a maga oldalára Mátyás főherceg, s Illésházy sokkal inkább látta a Habsburg-udvar gyengeségét, minthogy attól várta volna az elnyomottak mozgalmainak elfojtását. Ő is, mint a birtokosok döntő többsége, a töröktől félt elsősorban, s nem a hajdúktól és jobbágyoktól, annak ellenére, hogy a hajdúkkal valóban hadilábon állott.⁴⁸

⁴⁰ Ld. Benda K.: i. m. 92. l.

⁴¹ A kérdést részletesen kifejtettem többek között idézett munkám 225—236. oldalán.

⁴² R. Várkonyi A.: A nemzet, a haza fogalma . . . 57. l.

⁴³ A hajdúkapitányok idézett hűséglevelét, a szabadságharc tulajdonképpeni első okmányát közöltém HK 1956. 3—4. sz. 315. oldalán.

⁴⁴ R. Várkonyi A.: A nemzet, a haza fogalma . . . 58. l.

⁴⁵ Ld. pl. Lippai Balázs 1605. október 28-i levelét, Hajdú Gergely kapitány 1605. május 5-i levelét Thurzó Györgyhez (íj. Kubinyi M.: Árva vára. Bpest, 1890. 104. l.), Bieli Stecz és Nagy György kapitányok 1605. május 20-i levelét Thurzó Györgyhez (OL Thurzó es. lt. fasc. 38). Rhédey Ferenc is azzal kívánt Batthyány Ferencre a tegedereményesebben hatni: „... kíváltképpen tekintem meg Nagyságod. *nemzettségét* mely keresztény fejedelmet emelt . . .” (OL Batthyány es. lt. Miss.)

⁴⁶ Azt, hogy a vérségi köteléket mennyire nem tartották elsődlegesnek, bizonyítja pl. Rhédey Ferenc 1605. január 2-i levele is a nemrég honfújírtott Kollonich Siegfriedhez, akit szintén a „magyar nemzet”-hez tartozónak tart, s felszólítja: „... valahol mi magyar, az széles világon vagy on egyvécé ki lenni és az német nemzetre kell támadnunk, ki minket sem hitünkben, sem tisztségünkben igazságunkban még nem tartott, hanem teljesség elfogyatni akar bennünket sok jó szolgálatunkért, vérünk hullásáért.” (OL Thurzó es. lt. fasc. 103.)

⁴⁷ R. Várkonyi A.: i. m. 59. l.

⁴⁸ „Mai napon jöttek hozzám az hajdúk kapitányi” — írja naplójában Homonnai Drugeth Bálint, Bocskai fővezére — és Illésházy uramra panaszkodván, arra kérte, hadjak szaband utat nekik és reá nemvén, megölik, mert

Az uralkodó osztály tudatában a jobbágyoktól való félelem korántsem volt olyan erős és elsődleges, mint a töröktől való rettegés. Ezt számtalan korabeli forrással lehet dokumentálni. (Más dolog az, hogy tudatban élő képtől függetlenül az alapvető ellentét az antagonisztikus osztályok ellentéte volt.) A fegyvert fogott néptömegek lecsendesítését maga Bocskai végezte el nagy ügyvel-bajjal. Mit várhattak volna a nemesek Béctől, látva annak katonai gyengeségét, kimerültségét?⁴⁹ Sematikus s nem a való helyzetet tükröző kép az, amelyik az alapvető osztályellentétből kiindulva, a nemesség minden cselekedetét kizárólag és elsősorban csak a parasztoktól való félelemből akarja levezetni, nem tekintve olyan jelentős meghatározó tényezőre, mint a töröktől való félelem, vagy az ország tizenöt éves háborúban elpusztult állapota stb.

Nem lehet tudni azt sem, mire alapozza R. Várkonyi Ágnes azt a kategórikus megállapítást, hogy: „A hajdúk *prédaéhesebbek* az idegen hadaknál: mivel kevesebb zsoldot kapnak, többet rabolnak, égetnek, pusztítanak, mint a vallon és német zsoldosok.”⁵⁰ Anélkül, hogy a legkevésbé is idealizálni akarnánk a hajdúk magatartását, s elhallgatnánk annak negatívumait⁵¹ — ezt a megállapítást a korabeli források ismeretében vissza kell utasítani mint nem helytálló; önkényes megállapítást. A szerző különben nem hoz semmiféle bizonyítékokat állítására, s így nem is lehet tudni, milyen alapon tette meg ezt az összehasonlítást.⁵²

Végezetül e kérdés-komplexumhoz még csak annyit, hogy a szerző idézett sorai nincsenek összhangban azon általános megállapításával sem, miszerint: „A XVII. században a kiváltságosok táborán kívül álló rétegek, a mezővárosi parasztság, a hajdúk és végvári katonák és a fegyverre kelt jobbágyok körében is nyomon kísérhető a nemzeti összetartozás, a hazáért való harc gondolata.”⁵³

A jobbágyok osztályharcos nemzettudatával foglalkozó fejezet a tanulmány egyik leg-sikerültebb részének tekinthető. Csak sajnálni lehet, hogy a szerző a vizsgálat tárgyát leszűkíti a XVII. század vége és a Rákóczi-szabadságharc idejére. Pedig a jobbágyok osztályharcos nemzettudata nyomon kísérhető már a XVII. század elején is. (Csak széljegyzetként: nem teljesen tisztázott, miért veti el a szerző a Bocskai vezette küzdelem szabadságharc jellegét és miért ismeri el annak a II. Rákóczi Ferenc vezette küzdelmet.) A Bocskai-szabadságharc kirobbanásakor a krónikás szavai szerint a hajdúkon kívül „... más paraszti csapatok is seregesen, nagy lelkesedéssel áradtak Bocskaihoz, akik előbb még sohasem katonáskodtak, s akiket a német had sanyargatott múlt felett. Önként irakoztak és esküdtek fel katonának. A *köz-nép csatlakozása volt a legteljesebb*, belőlük állt a had, ámbár hadi kiképzésük nem volt.” S főként azok siettek Bocskai táborába, „... kiket vagy a fejedelmek alatt való tisztviselők, urak, avagy nemesek valaha megháborítottak vala”.⁵⁴

Az oszgyáni ütközetben (1604. november 17-én) Bocskai seregének „... javarésze... a környékbeli falvakból irakozott parasztság volt, ujonc a hadakozásban”.⁵⁵ Más forrás szerint is: „... nagy részük... szedett-vedett falusi népség volt, részben fegyvertelen, részben mindenféle lándzsával, hegyes karókkal és céspáhadaróval felszerelve, kikpek szerelést a hajdúk maguk mellé fogadták.”⁵⁶ Az edelényi-besenyői csata (1604. november 25—28.) előtt „Bocskai István. a föld népét is mind fölvevé és így bizván hadierejében, Bastának eleibe szálla Edelénynél”.⁵⁷ Egy 1605 január közepén kelt levélben azt olvashatjuk, hogy Bocskai csapatai állandóan többül-

ok gyalázatos irásokkal illeti őket. kiket nagy nehezen beszédemmel lecsendesíttem.” (Napló. 1605. november 1. Illésházy maga is azt írja 1605. december 12-én Kollonics Siegfriednek: „... az hajdúság hogy megértette azt hogy békességet akarunk végezni, fölzendültek és fenyegettek engem is hogy levágnak, ha reám találnak.” (Tört. Tár. 1900. 415—416. l.) Ugyanakkor azonban látta értéküket is, s maga nyilatkozott úgy a hajdúkról: „Ugyan nem kell azért megvetni ezeket, az kik országunk szabadságáért felkötötték volt kardjukat.” (Idézi *Angyal D.*: A magyar nemzet története. VI. köt. 74. l.)

⁴⁹ Illésházy idézett levélben a következőket írja erről: „Inmár ötöd napja, hogy ő felsége [ti. Bocskai] az kapitánokat, hadnagyokat ide hívatta Corponára, azokkal tractáltunk, vesződtünk. És minthogy igen megsokasodtak az tétre, bizony vadnak 30 ezren. sok pervasioval, sok ajándékkal és ugyan sok ezer forinttal végezhetők el, hogy in officio megmaradnyanak. Ők semmiképpen nem akarának az békességet, de inmár módot találtunk benne, hogy szót kell fogadniok.” (Tört. Tár. 1900. 416. l.) — 1605 végén a Habsburg-uralkodó nem rendelkezett 20 000 főnél nagyobb haderő fölött, ezek is fizetellenek, elégedetlenek voltak, jelentős részüket várakban elhelyezve, úgy hogy Basta fővezér rendelkezésére nem állt 7—8000 főnél nagyobb mozgatható haderő. Ugyanakkor Bocskai hadereje ebben az időben túlszárnyalta a 60 000 főt. (Ld. *E. Heischmann*: Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich. Wien, 1925. 228. l.), továbbá Basta 1605. szeptember 1-i jelentését Mátyás főherceghez, valamint szeptember 22-i levelét ismeretlenhez. (Veres E.: Basta György hadvezér levelezése és iratai. Bpest, 1913. II. köt. 1988., 2005. sz.)

⁵⁰ R. Várkonyi Á.: i. m. 57. l.

⁵¹ Idézett munkámban a következő helyeken mutattam rá a hajdúk negatívumaira: 92—96., 137—138., 152., 154—155., 163., 171—177., 201., 225—226., 316., 355—359. oldalon.

⁵² A nagyrészt közismert források hosszas felsorolására helyett szabadon hivatkoznom a munkám 39—43. oldalán felsorolt és idézett korabeli forrásokra.

⁵³ R. Várkonyi Á.: i. m. 56. l.

⁵⁴ Ld. *Bethlen F.*: Erdélyi történetéből, *Pethő G.*: Magyar Krónika (*Gereb L.*: A hazai osztályharcol irodalma. 259., 287. l.)

⁵⁵ *Bethlen F.*: i. m. 284. l.

⁵⁶ *Somogyi A.*: Historia rerum Ungaricarum et Transylvanicarum. (*Gereb L.*: i. m. 262. l.)

⁵⁷ *Pethő G.*: i. m. 259. l.

nek, mert „... immár a parasztságból sok állott melléjük”⁵⁸ „Falvaink népe összjezátszott a rebellisekkel” — panasolta az egyik Habsburg-oldalon álló nagybirtokos.⁵⁹ Istvánffy szerint: „Minél szegényebb és tehetetlenebb volt valaki, annál nagyobb készséggel szegődött a mozgalomhoz.”⁶⁰ „A föld népe is hűlen és esküszegő lett és ő császári Felségétől elhajolva, Bocskai pártjára állott” — írta 1605 nyarán Mátyás főherceg.⁶¹

Hősi áldozatvállalásukat a harcban még a korabeli nemesi krónikák is megörökítették. Szatmár várának 1605 januári ostromáról a jobbágycsoportok a ferde falakon kapaszkodtak felfelé, írják, hogy „... iszonyuképpen hágták azt turmatim csoportonként és inkább mind azon mentenek fel derék ostromra, oly pertináciával, hogy az bennvaló, szállott várakban forgott füemberek németek és vallonok azt mondták, hogy életekben vakmerőbb népet, aki halállal úgy ne gondoljon, nem láttanak.” A védők hiába tüzeltek rájuk és dobtak közülük gerendákat, tüzes szerszámokat, „... ha egyszersmind egy renden huszonötiglen valót is lesepretek benne, azon szempillantásban mindjártas annyira állott helyében”. Egy várban levő szemtanú szerint két rohamozó jobbágycsoportba borulva tovább tört előre, míg „... végre elégtének és halva estek le nagy későre”.⁶²

Önként felmerül a kérdés: Vajon mi mozdította ki ezeket a jobbágytömegeket kicsiny falvaikból és vitte távoli csataterekre, várostromokra? Mi készítette őket olyan hősi helytállásra, ami még az ellenség csodálatát és elismerését is kiváltotta? A nemesek részéről reakjuk oktrojált „hamis ideológia” talán? Nem valószínű, hiszen a nemesek jelentős részét is maguk a hadrasereglett jobbágycsoportok és hajdúk kényszerítették a Béccsel való nyílt szembefordulásra! Nyilvánvalóan a mozgatóerő ekkor is a jobbágycsoportok osztályharcos, nemzettudata volt, mint a későbbiek folyamán. Az antifeudális küzdelem összefonódott az idegen elnyomók elleni harccal. Ez kitűnik Bocskainak mindjárt a szabadságharc kezdetén, a kassai országgyűlésen adott válaszából: „Ami rossz pedig az vitézlő rendtől esett... nem mind a mi hadainktól, hanem a *kegyelmek magá jobbágytól is estenek*.”⁶³ Az idegen hódítók ellen fegyvert fogott jobbágycsoportok küzdelmének osztályharcos tartalmát más források is bizonyítják. A császári oldalon maradt Nádasdy Báthory Erzsébet 1605 nyarán azt panasolja: „Annnyira jutottam uram, hogy egyetlen jobbágyom szómat nem fogadja, ha százszor parancsolok is nekik, de csak hallani sem akarják.”⁶⁴ „Az szegénység Kékkő fölül igen sollicitál naponként kárunkkal, fogatkozásunkkal” — panasolja egy másik császárpárti birtokos.⁶⁵ A jobbágycsoport antifeudális osztályharcát motiválta az a körülmény, hogy azt elsősorban és döntő mértékben a császári oldalon álló földesurak ellen folytatták, minék következtében, kisebb konfliktusokat leszámítva, nem robbant ki nyílt éles küzdelem a mozgalmon belül, ami lehetetlenné tette volna az antagonisztikus osztályok még átmeneti összefogását is.

A szerző szépen, meggyőzően vezeti végig a történetiszemlélet alakulását a XVI—XVII. század nemzeti ideológiájában. Az sem lehet vitás, hogy a XIX. század végének és a századforduló éveinek köznemesis nacionalizmus a Habsburg-ellenes harcok történetét — pontosabban azok nem valódi, hanem meghamisított történetét — is fel akarta használni az elnyomottak osztályharcának fékentarására. Ennek bemutatása, a hamis idealizálások, tudatos ferdtételek leplezése (persze történelmünk más eseményeivel kapcsolatban is) a marxista történetírás elsőrendűen fontos feladata. Úgyszintén annak bírálata is, hogy a felszabadulás utáni első években, majd a fordulat éve után az egyre erősödő személyi kultusz légkörében hogyan torzította el a helyes értékelést Rákosi egy-egy megnyilvánulásának történetirői elvi alapkövététele. Ez mind szükséges, de arra is kell nagyon vigyáznunk, hogy a vita hevében ne esszünk át annak a bizonyos, már oly sokszor emlegetett lónak a másik oldalára, ugyanis azzal szintén a nacionalizmust növeljük, tápláljuk, ha indirekt módon is. Világosan szavalt: Ha például a XVII. századi Habsburg-ellenes harcoknak csak a rendi jellemvonásait, célkitűzéseit domborítjuk ki egyoldalúan, *s elhallgatjuk, vagy nem emeljük ki kellően*, hogy e küzdelmek a maguk ellentmondásosságukban, bonyolultságukban is végső fokon népközi történetében a haladást vitték előre, hogy e harcokban való részvétel nem állt ellentétben az elnyomottak osztályérdekeivel, hogy az idegen elnyomók ellen harcolók igazságos háborúkat vívtak, hogy e harcok

⁵⁸ Migrényi Farkas 1605. január 15-én kelt, címzett nélküli levele (OL Thurzó es. lt. fasc. 103.).

⁵⁹ Idézi *Benda K.*: A Bocskai-szabadságharc. 28. l.

⁶⁰ *Istvánffy M.*: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. (fordította: *Vidovich Gy.*: Magyarország története Istvánffy Miklóstól. Debrecen, 1867. 2. kötet. 925. l.)

⁶¹ Mátyás főherceg 1605. augusztus 2-i levele a mainzi választóhoz. (HK 1893. 713. l.) Ld. még ezzel kapcsolatban pl. Forgách Zsigmond és Náprági Demeter 1605. május 12-i jelentését Mátyás főherceghez (Ol. Hoffmannz... fasc. 15 433. fol. 113). Dersffy Miklós május 21-i levelét Thurzó Györgyöz (OL Thurzó es. lt. fasc. 43), Thurzó György 1605. április 3-i levelét Mátyás főherceghez és május 1-i levelét Lichtenstein Károly herceghez, (Tud. Ak. Kazinczi gyűjt. 11. doboz), Horváth László 1605. május 6-i jelentését Thurzó Györgyöz (ifj. *Kubinyi M.* i. m. 103—104. l.) s.b.

⁶² *Szamosközy I.*: Történeti maradványai. MHIIS XXX. kötet. 262., 310., 319—322. l.

⁶³ Tört. Tár. 1889. 616. l.

⁶⁴ Báthory Erzsébet 1605. június 7-i levele Batthyány Ferenchez (OL Batthyány es. lt. Miss.).

⁶⁵ Balassy Zsigmond 1605. szeptember 25-i levele Thurzó Györgyöz. (OL Thurzó es. lt. fasc. 45.)

„honvédő” ideológiája *csak ismeretelméleti* s nem politikai tartalmi szempontból tekintendő „hamis” ideológiának, ha nem beszélünk arról, hogy a nemzeti abszolutizmus, vagy pontosabban hazai abszolutizmus kiépítésére irányuló, hol gyengébb, hol erőteljesebb törekvések is végigkísérik e mozgalmakat a rendi jogok csorbítatlan visszaállítására irányuló törekvések emellett, vagy ha túlértékeljük a Habsburgok pozitívumait történetünkben — akkor nézetem szerint a helyes törekvések nem a kívánt célt fogják elérni.

R. Várkonyi Ágnes tanulmánya egészében véve helyes célkitűzést mutat, azonban némely pontatlansága, ellentmondása, néhol egyoldalú forrásanyagkezelése, negatív irányba befolyásolja a különben értékes, helyes célkitűzésű, szép munka elvitathatatlan értékét.